

DOI No: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh1100>

Geliş Tarihi: 07.07.2017

Kabul Tarihi: 30.09.2017

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN BAŞLANGICINDAN RUS İŞGALİNE; BAYBURT VE ÇEVRESİNDE SALGIN HASTALIKLAR

Esat AKTAŞ*

Öz

Salgın hastalıklar, tarihin eski zamanlarından itibaren birçok insanın hayatını kaybetmesine yol açmasının yanında toplumları ve devletleri derinden etkileyen ciddi bir sorundur. Osmanlı Devleti de aynı sorunla uzun süre mücadele etti. Bu mücadelenin en çetin yaşandığı dönemlerden biri de Birinci Dünya Savaşı yıllarıydı. Savaşın getirdiği her türlü olumsuzluğun yanında Kafkas Cephesi'nde, özellikle coğrafya ve mevsim şartları, salgınlarla mücadeleyi daha da zor hale getirmekteydi. Bu cephenin önemli noktalarından biri olan Bayburt ve çevresinde başta tifüs olmak üzere humma-yı racia, kolera, tifo gibi hastalıklar askerleri ve sivilleri derinden etkiledi. Savaş öncesinde bölgede kolera yaygınken savaş yıllarında tifüs oldukça fazla insan kaybına sebep oldu. Cephedeki askerler bir taraftan düşman ordularıyla savaşırken diğer taraftan da hastalıkla mücadele etmeye çalıştı. Bu çalışmada, Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcından Bayburt'un Ruslar tarafından işgal edildiği 1916 yılının ortalarına kadarki süreçte Bayburt ve çevresinde ortaya çıkan salgın hastalıklar ve bu hastalıkların askerî ve toplumsal etkileri ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Salgın Hastalıklar, Birinci Dünya Savaşı, Kafkas Cephesi, Bayburt, Tifüs, Kolera.*

From The Beginning Of The World War I To The Russian Invasion: Epidemics In And Around Bayburt

Abstract

Epidemics is a serious issue affecting the societies and states as well as a crucial thing causing many people to die since the old times. Ottoman Empire

* Yrd. Doç. Dr., Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü.

struggled with this serious issue for a long time. One of the periods in which this problem appeared as one of the most difficult ones is the years of the World War I. Beside every negative incident, especially geographical and seasonal conditions in the Caucasian front made it more difficult to tackle with the epidemics. Diseases such as typhus, relapsfever, cholera and typhoid deeply affected soldiers and the civil society in and around Bayburt which is one of the crucial points of that front. While cholera was highly seen in the region before the war, typhus caused many people's death during the years of the war. On the one hand soldiers in the front were fighting against the enemy, on the other hand they tried to struggle with the disease. In this study, the epidemics appeared in and around Bayburt and the military and social influences of these epidemics have been touched upon starting from the early years of the World War I until the mid-1916 when Bayburt was invaded by the Russians.

Key Words: *Epidemics, World War I, Caucasian Front, Bayburt, Typhus, Cholera.*

Giriş

Birinci Dünya Savaşı, bir Avrupa savaşı olarak başlasa da tüm dünyaya yayılarak insanlık tarihinde en fazla can ve mal kaybına sebep olan bir savaştı.¹ Avrupalı devletler, Üçlü İtilaf ve Üçlü İttifak olarak isimlendirilen savaş grubunu oluşturdu. Üçlü İttifak'ta Almanya, Avusturya-Macaristan ve (başlangıçta) İtalya yer alırken Üçlü İtilaf'ı da Fransa, İngiltere ve Rusya oluşturmaktaydı. Bu kutuplaşmanın ardından Avusturya-Macaristan veliahdı Arşidük Ferdinand'ın 28 Haziran 1914'te, Saraybosna'da bir Sırp tarafından öldürülmesiyle savaşın sebebi ortaya çıkmış oldu. Uzun yıllar devam edecek ve birçok cana mâl olacak olan Birinci Dünya Savaşı, fiili olarak da Ağustos ayında başladı.² Bu sırada Osmanlı Devleti, Trablusgarp ve Balkan Savaşlarından yeni çıkmış olup bu savaşlarda önemli derecede toprak ve nüfus kaybetmişti.³ Buna rağmen İttifak Bloğu içinde yer aldı ve 2 Ağustos 1914'te seferberlik ilan etti.⁴ Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasıyla birçok cephe

¹ Burak Gülboy, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, Altın Kitaplar Yayınları, İstanbul 2004, s. 9.

² Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, Alkim Yayınları, 2005, s. 19-37; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih 1789-2001*, Der Yayınları, İstanbul 2008, s. 321-344.

³ Edward J. Ericson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!: Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, Kitap Yayınları, İstanbul 2003, s. 37-38.

⁴ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Stanford J. Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu, Savaşa Giriş*, Çev. Beyza Sümer Aydaş, TTK. Yayınları, Ankara 2014, s. 9.

Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Rus İşgaline; Bayburt ve Çevresinde
Salgın Hastalıklar

açıldı. Bunların en önemlilerinden olan Doğu Cephesi (Kafkas Cephesi), Türk-Rus sınırının kapatılması görevi verilen 3. Ordu muntıkasıydı.⁵

Osmanlı orduları bir yandan düşman kuvvetleriyle mücadele ederken diğer yandan da birçok sorunla uğraşmak zorunda kaldı. En önemli sorunlar arasında ise cephelerde ve cephe gerisinde yaşanan salgın hastalıklar yer almaktaydı. Bu konuya kısaca değinilecek olursa; dünya üzerinde kadim zamanlardan itibaren birçok insanın hayatını kaybetmesine sebep olan salgın hastalıklara karşı Ortaçağ'dan itibaren karantina uygulaması başlamıştı.⁶ Osmanlı Devleti'nde ise bu kurum resmî olarak 19. yüzyılda kuruldu. Merkezî bir yapıda olmasa da 1831 yılında Rusya'da görülen koleraya karşı uygulanan ilk ciddi karantina uygulamasının⁷ ardından bu sistemin, salgınlara karşı daha etkin mücadele edilmesi için merkezî bir yapıya kavuşturulması gerektiği anlaşıldı. Böylece 1838 yılında İstanbul'da Karantina İdaresi kuruldu.⁸ Salgınlarla modern anlamda teşkilatlı bir mücadelenin başlatıldığı 1838 yılından itibaren karantina idareleri taşrada da teşkilatlandırılmaya başlandı. Zira 19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı topraklarında veba büyük tahribat yapmıştı. Birçok yerde ortaya çıkan veba salgınlarına⁹ 1847-1848 yıllarından sonra kolera da eklendi.¹⁰ Salgın hastalıklardan etkilenen bölgelerden biri de Bayburt'tu. Bayburt, salgın hastalıkların etkili bir şekilde hüküm sürdüğü Rusya ve İran sınırında yer alan Erzurum vilayetine bağlı bir kaza idi.¹¹

⁵ Daha geniş bilgi için bkz. *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi, 3 ncü Ordu Harekatı*, C. II, Birinci Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 69-71.

⁶ Emine Melek Atabek, *1851'de Paris'te Toplanan I. Milletlerarası Sağlık Konferansı ve Türkler*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1974, s. 19.

⁷ Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, TTK. Yayınları, Ankara 1996, s. 5.

⁸ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Gülden Sarıyıldız, *Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1838-1876)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1986; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s. 266-268.

⁹ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba 1700-1850*, Çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, s. 54.

¹⁰ Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı*, s. 13; Murat Gökhan Dalyan, "19. Yüzyılda Osmanlı-İran Sınır Bölgelerinde Misyoner Doktorlar ve Tedavileri", Ayşegül Demirhan Erdemir ve diğerleri (Ed.), *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, 20-24 Mayıs 2008, C. II, s. 1756.

¹¹ 19. yüzyılda Erzurum vilayetine bağlı olan Bayburt kazası, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Osmanlı'nın doğudaki toprak kayıplarının neticesinde sancak statüsüne çıkarılmışsa da 1888'de tekrar eski statüsüne getirildi. Bayburt İdari yapısı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Yunus Özger, *XIX. Yüzyıl'da Bayburt*, IQ. Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

Kolera, Bayburt'ta Kırım Savaşı'nın devam ettiği yıllarda kendini gösterirken¹² şehir, 19. yüzyılın büyük salgınlarından olan 1892 kolerasından da etkilendi. Rusya ve İran'da var olan koleraya karşı sınırlarda tedbir alınmışsa da¹³ hastalık Erzurum'a¹⁴ ve oradan Bayburt'a bulaştı.¹⁵ Salgının Erzurum-Trabzon hattında sirayetinin önlenmesi amacıyla Bayburt dâhilinde ve buraya sınır olan Gümüşhane'nin bazı noktalarında karantinalar kuruldu.¹⁶ Kolera salgınları ilerleyen yıllarda da devam ederek 1894'te Erzurum'a bağlı olan Erzincan'da¹⁷ ve 1907'de de Pasinler'de görüldü.¹⁸ Erzurum vilayeti sınırlarında daha geniş bir alanı etkileyecek olan diğer bir kolera salgını, 1910 yılında meydana geldi.¹⁹ Erzurum'da hastalığın yayılmasıyla beraber bu defa vilayetin Tutak, Bayburt ve Erzincan gibi temiz olan yerlerinin hastalıktan korunması gerekiyordu.²⁰ Bu sebeple Kop Dağı'nda ve Mağdenhanlarında karantinalar kuruldu.²¹ Bayburt'la birlikte Erzurum'un genelinde az da olsa frengi²² ve daha çok çocuklarda görülen çiçek²³ ile özellikle savaş, göç, gibi

¹² BOA, A.MKT.UM., 209/34. 25 Cemaziyevvel 1271/13 Şubat 1855.

¹³ BOA, BEO., 30/2227. 15 Haziran 1308/27 Haziran 1892; DH.MKT., 1967/81. 16 Haziran 1308/28 Haziran 1892.

¹⁴ BOA, BEO., 64/4782. 25 Ağustos 1308/6 Eylül 1892; DH.MKT., 1997/39. 24 Ağustos 1308/5 Eylül 1892; BEO., 64/4783. 25 Ağustos 1308/6 Eylül 1892.

¹⁵ BOA, Y.PRK.SH., 3/72. 18 Teşrin-i evvel 1308/30 Ekim 1892.

¹⁶ BOA, BEO., 71/5251. 2 Eylül 1308/14 Eylül 1892; BEO., 72/5373. 3 Eylül 1308/15 Eylül 1892; BOA, Y.PRK.A., 8/4. 18 Teşrin-i evvel 1308/30 Ekim 1892; BEO., 99/7379. 18 Teşrin-i evvel 1308/30 Ekim 1892; BOA, BEO., 107/7967. 7 Teşrin-i sani 1308/19 Kasım 1892. Erzurum Valisi ve Sıhhiye Reisi tarafından Sadarete gönderilen telgraf; BEO., 109/8164. 8 Teşrin-i sani 1308/20 Kasım 1892; Y.A.HUS., 267/5. 9 Teşrin-i sani 1308/21 Kasım 1892.

¹⁷ BOA, Y.PRK.UM., 30/40. 15 Ağustos 1310/27 Ağustos 1894.

¹⁸ BOA, A.MKT.MHM., 569/21. 23 Teşrin-i evvel 1323/5 Kasım 1907; DH.MKT., 1191/2. 24 Teşrin-i evvel 1323/6 Kasım 1907. Sadareten Dahiliye Nezaretine gönderilen Sadaret tezkiresi; Ali Servet Öncü, *1908-1923 Yılları Arasında Erzurum Vilâyeti'nin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum 2006, s. 312-313.

¹⁹ BOA, DH.İD., 51/16. 15 Ağustos 1326/28 Ağustos 1910. Erzurum vilayetinden alınan şifre; DH.İD., 51/16. 25 Ağustos 1326/7 Eylül 1910 ve 31 Ağustos 1326/13 Eylül 1910 tarihli Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraflar; DH.MUİ., 104-2/26. 8 Eylül 1326/21 Eylül 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf; Öncü, *1908-1923 Yılları Arasında Erzurum*, s. 324.

²⁰ BOA, DH.İD., 51/16. 8 Eylül 1326/21 Eylül 1910. Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

²¹ BOA, DH.İD., 51/16. 3 Teşrin-i evvel 1326/16 Ekim 1910 tarihli Erzincan Mutasarrıflığından ve 24 Teşrin-i evvel 1326/6 Kasım 1910 tarihli Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraflar.

²² Daha geniş bilgi için bkz. BOA, DH.MKT., 1358/124. 12 Ağustos 1302/24 Ağustos 1886; MV., 11/97. 17 Ağustos 1302/29 Ağustos 1886; İ.MMS., 84/3653. 25 Ağustos 1302/6 Eylül

Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Rus İşgaline; Bayburt ve Çevresinde Salgın Hastalıklar

insanların bir araya toplanmasına sebep olan şartlarla sefalet, soğuk ve pislik gibi ortamlarda fazlasıyla var olan tifüs²⁴ ve tifo²⁵ salgınları meydana geldi.²⁶

Böyle bir salgın hastalık geçmişine sahip olan Bayburt ve çevresinde Birinci Dünya Savaşı döneminde de çeşitli hastalıklar ortaya çıktı. Bu dönemde salgın hastalıklardan Türk ordusu ve halkı büyük oranda etkilendi. Zira bu dönemde yaşanan salgın hastalıklar, bir yandan ordunun savaşma kabiliyetini azaltırken diğer yandan cephe gerisinde ciddi iktisadi ve sosyal yıkımlara sebep olmaktaydı. Bu çalışmada Kafkas Cephesi'nde ve 3. Ordu muntikasında yer alan Bayburt ve çevresinde yaşanan salgın hastalıklar ve bu hastalıklara karşı verilen mücadele ele alınacaktır.

Savaşın İlk Yıllarında Erzurum Vilayetinin Genel Sağlık Durumu ve Bayburt

1914 yılından önce Erzurum'un genelinde kolera başta olmak üzere bazı salgın hastalıklar görülmüştü. Birinci Dünya Savaşı'nda ise tifüs başta olmak üzere humma-yı racia²⁷, dizanteri, kolera ve tifo gibi salgın hastalıklar bölgede etkin oldu. Ancak en önemlisi daha önce de zikredildiği üzere *savaş ve göç hastalığı* olan tifüs ve bulaşma faktörü aynı olan humma-yı racia idi.

Osmanlı Devleti'nde seferberliğin ilanı ile birlikte savaş hazırlıkları da başladı. Bu hazırlıkların içinde önemli meselelerden biri de sağlık altyapısıydı.

1886. İrade; *DH.MKT.*, 1367/47. 11 Eylül 1302/23 Eylül 1886; *DH.MKT.*, 1594/41. Erzurum vilayetine takdim edilen 15 Kanun-ı evvel 1303/27 Aralık 1887 tarihli kararname sureti; *DH.MKT.*, 1510/3. 17 Mayıs 1304/29 Mayıs 1888.

²³ *BOA*, *DH.MKT.*, 425/27. 9 Ağustos 1311/21 Ağustos 1895; *DH.MKT.*, 593/45. 22 Eylül 1318/5 Ekim 1902; *DH.MKT.*, 638/38. 18 Teşrin-i evvel 1319/31 Ekim 1903. Dahiliye Nezaretinden Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaretine gönderilen tezkire.

²⁴ Kırım Savaşı ve 93 Harbi'nde yaşanan tifüs salgını konusunda daha geniş bilgi için bkz. W. E. D. Allen-Paul Muratoff, *1828-1921 Türk Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1966, s. 79; Charles S. Ryan, *Kızılay Emri Altında Plevne ve Erzurum'da 1877-1878 Türk-Rus Harbi*, Çev. Ali Rıza Seyfioğlu, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1962, s. 199; Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, C. 1, Yörük Basımevi, İstanbul 1976, s. 61.

²⁵ *BOA*, *DH.MKT.*, 260/48. 3 Temmuz 1310/15 Temmuz 1894; Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası*, Haz. Murat Küçükuşurlu, Serander Yayınları, Trabzon 2011, s. 138.

²⁶ Erzurum vilayetinde meydana gelen salgın hastalıklar konusunda daha geniş bilgi için bkz. Esat Aktaş, *Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015.

²⁷ Dönüşlü humma denilen ateşli bir hastalık çeşididir.

Orduda sağlık işleriyle ilgilenecek olan personel konusu da gündeme alındı. Barış zamanlarında yetersiz olan sağlık personelinin savaş ortamında yetersiz kalacağı aşikârdı. Bu sebeple buna dair kanun çıkarılarak 20-45 yaşındaki sivil doktor, eczacı ve dişçiler orduya alınmaya başlandı. Sahra Sıhhiye Müfettişliği, sağlık hizmetlerini kapsayan çeşitli broşürler hazırladı. Teorik olan bu programlarla özellikle ordunun salgınlardan korunması amaçlanmaktaydı. Ancak Osmanlı orduları kalabalık olmasına rağmen lojistik açısından yetersizdi. İlaç, temizlik araç ve gereçleri gibi malzemelerle nakil imkânları da hiçbir orduda yeterli değildi. Bu ordular içerisinde özellikle Kafkas Cephesi'nde, yani 3. Ordu bölgesi olan doğuda iklim sert, köyler seyrek, büyük dağlarla ayrılmış coğrafyada yardım imkânı zordu.²⁸ Dr. Tevfik Sağlam'a göre seferberliğin başladığı tarihten fiili olarak devletin savaşa katılmasına kadarki ortalama 3 aylık süreç, genel olarak iyi değerlendirildi. Ancak ordu sıhhi teşkilatı kurulmuş olsa da 3. Ordu mıntıkası çok geniş olduğundan bu zaman aralığından yeterince istifade edilemedi.²⁹ 1914 yılının mayıs ayı başından itibaren Sivas, Erzincan, Bayburt, Trabzon ve Van'da tifüs görülmeye başlanmış olup bölgenin her yerinde de tifo vakaları yaygındı. Askerler arasında da salgının ortaya çıkma ihtimalinin yüksek olması sebebiyle 83.000 çiçek, 44.000 tifo ve 73.000 kolera aşısı yapıldıysa da askerlerin tamamı bu önleyici sağlık hizmetinden istifade edemedi.³⁰

Erzurum müstahkem mevki emrinde 900 yataklık ve bütün menzil mıntıkasında ise 1.950 yataklık hastane vardı. Menzil mıntıkası içerisindeki Bayburt'ta 300 yataklık hastane yer almaktaydı. Bununla birlikte 189.000 mevcutlu ordu için cephedeki seyyar hastanelerin yatak sayısı da ancak 4.650 idi. Cephe gerisinde bulunan hastanelerden cephenin yakınında olması hasebiyle en önemli olanları Erzurum, Bayburt ve Trabzon hastaneleriydi. Bunlar yetersiz olup kurulmakta olan 14 menzil noktasından ancak Erzincan, Kelkit ve Bayburt'a doktor tayin edilebilmişti. Fakat bunların da hiç birinde sağlık teşkilatı yoktu. Bununla birlikte hastaların sevk edilecekleri yollarda herhangi bir sağlık birimi oluşturulamadığı gibi Bayburt'ta teşkili emredilen hasta nakliye müfrezesi de kurulamamıştı. Menzil hastanelerinin büyük bir kısmı mevcut hastaneler olsa da yeni kurulanlarda malzeme eksikliği çok fazlaydı. Cephenin eksikliklerini tamamlamakla uğraşan sağlık makamları

²⁸ Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi*, s. 123-125.

²⁹ Tevfik Sağlam, *Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhi Hizmet*, Askeri Matbaa, İstanbul 1941, s. 5.

³⁰ Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi*, s. 129.

Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Rus İşgaline; Bayburt ve Çevresinde
Salgın Hastalıklar

bunlarla ilgilenecek durumda değildi. Bulunduğu bölgelerden tedarik edilebilecek ihtiyaçlar, vali ve mutasarrıfların çalışmalarıyla ve ahalinin fedakârlığıyla kısmen de olsa tamamlanmaya çalışılıyordu. Ekim ayında cephedeki doktor sayısı 234 olup bundan başka 47 sivil doktorla 35 doktor cepheye gitmek üzere yola çıkmıştı. Kıtalar için 297, menzil hastaneleri için de 60 olmak üzere toplam 357 doktora ihtiyaç varken bu sayı da eksik kalmış, ayrıca 15 operatör de istenmişti. 10. Kolordunun doktor sayısı da 90'dı. Dr. Tevfik Sağlam'a göre bu rakamlar az sayılmazken sıhhiye riyaseti tarafından menzillerin 60 hekimle idare edilebileceğinin düşünülmesi menzil teşkilatının dar bir ölçüde değerlendirildiğini göstermekteydi. Sağlık altyapısının hazırlanmaya çalışıldığı 3 aylık dönemde en büyük eksiklik, geri sağlık hizmeti ve teşkilatının kurulamamış olmasıydı.³¹

Eylül 1914 tarihinde 3. Ordu Komutanlığının verdiği bilgi, esasında geleceğe dair yaşanacaklara işaret niteliğindedeydi. Zira er mevcudunun ancak bir kısmı elbiseli olup gerisi başıbozuk kıyafetindeydi. Bu doğrultuda bölgede uzun ve şiddetli kış mevsiminin birçok erin hastalanmasına hatta ölmesine neden olacağı ifade edilmekteydi.³² 29 Ekim'deki Karadeniz olayından sonra Ruslar, 1 Kasım 1914 tarihinde Erzurum sınırından Osmanlı topraklarına girerek savaşı başlattı. Savaşın başlamasıyla birlikte Köprüköy ve Azap muharebeleri gibi önemli çarpışmalar meydana geldi. Rusların ciddi kayıplarının yanında Türk kuvvetlerinin kaybı da az değildi.³³ Zira daha savaşın başlangıcında hastanelere getirilen asker sayısı kasım ayında 6.929 iken bunların 4.985'i Erzurum'da bulunuyordu. Tam olarak hazırlanmamış Erzurum'da sefalet yaşanmaya başlandı ve tifüsle birlikte humma-yı racia salgınları genişleyerek bir felakete dönüştü. Erzurum'da bu denli kalabalık hastaya bakmak için yalnızca 29 doktor görev yapmaktaydı.

Yukarıda zikredilen muharebelerin ardından çok geçmeden, 22 Aralık 1914'te Sarıkamış Harekâtı başladığı zaman ordunun sağlık tertibatı çok kötü durumdaydı. Ayrıca menzil bölgeleri de bu taarruzu geriden destekleyecek imkâna sahip değildi. Ağır kış şartları ve genel yokluğun yanı sıra yeterince beslenemeyen ve kıyafetleri mevsim koşullarına uygun olmayan askerler, cephe hattındaki uzun yürüyüşlerle günden güne yıpranmaktaydı. Ordunun

³¹ Sağlam, 3. *Orduda Sıhî Hizmet*, s. 6-8.

³² Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, TTK. Yayınları, Ankara 2010, s. 169.

³³ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi*, C. II, Birinci Kitap, s. 101, 321-323.

gerisi ise tifüs ve humma-yı racia ile çevrilmişti.³⁴ Sarıkamış kuşatma harekâtında Türk ordusu ciddi kayıplar verirken salgın hastalıklar da en yüksek seviyesine ulaşmıştı. Dr. Tevfik Sağlam, Erzurum'da aylık resmi istatistiğe göre 1.000 civarında kişinin tifüs, tifo, dizanteri, humma-yı racia vb. gibi hastalıklara yakalandığı bilgisini verirken söz konusu istatistiklerin gösterdiği rakamın gerçeğin çok altında olduğunu da vurgulamaktaydı. Birçok yerde kayıt tutmaya imkân olmadığını belirten Dr. Sağlam, hasta ve yaralıların her tarafa dağıldığını, özellikle Pasinler Ovası'nda, Tortum Vadisi'nde ve Erzurum Ovası'ndaki köylere sığınanlardan ölenlerin olduğunu, çevre köylerdeki ev, samanlık ve ahırlarda birçok hastanın bulunduğunu, ayrıca 11. Kolordunun 3 seyyar hastanesinde ve Hasankale'de şehir merkeziyle köylerde 5-6.000 civarında hasta ve yaralının olduğu bilgisini vermektedir.³⁵

24 Ocak 1915 tarihinde Erzurum Valisi Tahsin Bey'in Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e gönderdiği şifre telgrafta, soğuk ve tifüsün Ruslardan daha büyük düşmanlık yaptığı, hastalığa karşı son kuvvetle mücadele edildiği ve soğuk havaların düzelmesi için de ilkbaharın beklendiği yazıyordu.³⁶ Erzurum'da salgınlar, yalnızca asker arasında kayba sebep olmadı, aynı zamanda ordu emrinde görev yapan doktorlar başta olmak üzere sağlık personelinin de etkiledi. Daha yeni mezun birçok doktor, tecrübesizliklerinin de etkisiyle tifüse yakalandı. Tabii doktorlardan tifüse yakalanan yalnızca yeniler olmayıp birçok tecrübeli doktorlarla birlikte Balkan Savaşları'nda "tifüse yakalanan eşektir" diyen ve 3. Orduda önemli hizmetleri olan Sahra Sıhhiye Müfettişi Dr. Süleyman Numan Paşa da hastalığa yakalandı.³⁷ Zira hastaneler o derece salgın merkezi olmuştu ki İstanbul'dan yeni gelen doktorlar da alınan bütün tedbirlere rağmen bundan kurtulamadı. Bunlardan Dr. Tevfik İsmail Bey, hastalıktan korunmaları için hiç kullanılmamış bir binaya yerleştirilmelerine rağmen hastanede çalışmaya başladıkları ilk günlerde hastalığa

³⁴ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 9-10.

³⁵ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 11-12. Bu sayı verilen bilgilerden ortalama olarak toplandı. Ancak seyyar hastane ve köylere ilişkin bilgileri Dr. Tevfik Sağlam daha teferruatıyla vermektedir.

³⁶ BOA., *DH.ŞFR.*, 459/3. 11 Kanun-ı sani 1330/24 Ocak 1915.

³⁷ Nazım Şakir, "Birinci Cihan Harbinde Erzurum ve Sağlık Organizasyonu Anıları", *Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi*, Haz. Nusret Karasu-Nihat Özyardımcı, (Ulusal Verem Savaşı Derneği XXI. Kongresi 27-30 Haziran 1968), Erzurum, s. 42.

Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Rus İşgaline; Bayburt ve Çevresinde
Salgın Hastalıklar

yakalandıklarını ve bulaşma ihtimalinin çok fazla olduğu tifüsten kurtulma imkânının olmadığını aktarmaktadır.³⁸

Tifüse yakalanan önemli isimlerden biri de Ordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa idi. Paşa, 3 Şubat'ta yemek sırasında “*Ben bugün hastayım. Fakat yemek yiyeceğim ve yatmayacağım. Hastalığı tepeceğim*” demişti. Bir gün sonra Hasankale kasabasına giderek kaleye dahi çıkmıştı.³⁹ Ancak durumu ağır bir hâl aldığından Erzurum'a getirildi ve tedavisine başlandı.⁴⁰ Hafız Hakkı Paşa'nın hastalığına ilk günlerde tam olarak teşhis konulamayıp bazı doktorlar tifüs başlangıcı bazıları ise zatürre başlangıcı dese de⁴¹ hastalığın tifüs olduğu anlaşıldı ve bu arada durumu da ağırlaşan⁴² Paşa, 13 Şubat'ta vefat etti.⁴³

Salgınlar, asker ve sivil ahali arasında mühim tahribat yapmaktaydı. Sadece askerler arasında 20 bin hasta vardı. Hastalıklar, bazı köylere de bulaşarak insan kaybı korkunç bir hâl aldı.⁴⁴ Mezar kazma imkânsızlığından İd'de (Narman'ın merkezi) açılan hastanenin her yeri morga döndü. Hatta muazzam derecede bit olduğundan erlerin bunları kırmakla bitiremediği ve hastalık dışında bizzat bit saldırısından ölenlerin olduğu iddia edilmektedir.⁴⁵ Hasankale yakınlarında uzun ve derin hendekler açılarak arabalar buralara ölü taşımaktaydı.⁴⁶ Asker ve sivillerden son beş ay içinde Erzurum Kalesi içindeki mezarlıklara defnedilenlerin sayısı da 10 bini geçmişti. Mezarlıklar ise çok yüzeysel yapıldığından ilkbahar gelince memlekette kolera ve diğer tehlikeli hastalıkların çıkmasının beklendiği doktorlar tarafından beyan edilmekteydi.⁴⁷

Dr. Tevfik Sağlam'a göre de doktorların hemen hepsinin hastalanarak büyük bir kısmının hayatını kaybettiği, şehir merkezinin birçok yeriyile birlikte

³⁸ Tevfik İsmail Gökçe, “Erzurum Anılarımdan Çizgiler”, *Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi*, Haz. Nusret Karasu-Nihat Özyardımcı, (Ulusal Verem Savaşı Derneği XXI. Kongresi 27-30 Haziran 1968), Erzurum, s. 51.

³⁹ Aziz Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Haturaları Zivinden Peteriçe*, Büyük Erkan-ı Harbiye Matbaası, Ankara 1934, s. 35.

⁴⁰ BOA., DH.ŞFR., 460/51. Tarihsiz.

⁴¹ BOA., DH.ŞFR., 460/63. 24 Kanun-ı sani 1330/6 Şubat 1915.

⁴² BOA., DH.ŞFR., 460/91. 27 Kanun-ı sani 1330/9 Şubat 1915; DH.ŞFR., 461/3. 28 Kanun-ı sani 1330/10 Şubat 1915.

⁴³ Sağlam, 3. *Orduda Sıhî Hizmet*, s. 12.

⁴⁴ BOA., DH.İ.UM.EK., 6/42. 24 Kanun-ı sani 1330/6 Şubat 1915; DH.ŞFR., 460/57. 24 Kanun-ı sani 1330/6 Şubat 1915; DH.ŞFR., 461/57. 1 Şubat 1330/14 Şubat 1915.

⁴⁵ Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi*, s. 133.

⁴⁶ Aziz Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi*, s. 35.

⁴⁷ BOA., DH.İ.UM.EK., 6/42. 27 Kanun-ı sani 1330/9 Şubat 1915; DH.ŞFR., 460/101. 27 Kanun-ı sani 1330/9 Şubat 1915.

çevre köylere de hastaların doldurulduğu ve müthiş bir sefaletin hüküm sürdüğü Erzurum'da ölenin kalanın hesabı belli değildi. Sağlam, “*Muntazam istatistik yapmak imkânı yoktu. Hastalara teşhis koymak değil, bunların künyelerini bile kaydetmek çok defa mümkün olamıyordu.*” demekle yaşanan kargaşayı da aktarmaktadır.⁴⁸ Bu ortama bir yabancı gözüyle bakan Alman subayı Guze, “...şarkta temizliğe çok itina edilmemesi herhalde bu hastalığın zuhuruna saik olmuş fazla mesai ve mezahim yüzünden çok yorgun düşmüş neferler de bu hastalık için çok müsait bir zemin teşkil etmiştir. Şimdiye kadar alınmış olan sıhhi tedbirler, azim miktarda zuhur eden hastalıkların önüne geçmek için کافی gelmemiştir”⁴⁹ demekteyse de savaş şartlarında bu imkansızlık ve izdihamda temizliğe gereği gibi dikkat gösterilmemesinin çok da şarkla ilgisi yoktu. Bu durum, imkânsızlık ve yokluğun yanında bilinçsizlik ve bölgenin özellikle kış şartlarında çok zor bir alan olması gibi birçok faktörle açıklanabilirdi. Hastalığın sebeplerine dair Erzurum Valisi Tahsin Bey'in de uzun bir yazısı vardı. Vali Bey'e göre;

1-Efradın tıbben pislikten korunmaması, korunmadan da haberdar olmaması,

2-Harb meydanının gayet soğuk ve bir metre karla kaplı olması,

3-Hastalığın birden bire yayılmasıyla Erzurum ve civarında hususi hanelerde tedaviye mecbur kalınması üzerine ahaliye bulaşması,

4-Son muharebede çok miktarda yaralanan askerin mevcut hastanelere yatırılıp tedavilerine dikkat gösterilse de diğer hastaların gereği gibi bakılamaması,

5-Yaralı ve hastaların en yakın merkezlerden olan Erzincan, Trabzon, Mamuretülaziz'e sevki için soğukların ve yolların müsaade etmemesi ve gereği kadar at arabası bulunamaması,

6-Memleketteki izdihamı çaresizce hafifletmek için hava değişimi verilen askerlerin yaya olarak uzun mesafeyi gidemeyerek köylerde kalıp ölmeleri ve hastalığı gittikleri yerlere kadar bulaştırmaları,

7-Seferberlikten özellikle harbin ilanına kadar üzücü bir şekilde hastalık ve hastane namına hiçbir teşebbüs ve hazırlıkta bulunulmaması ve harbin başlaması üzerine her şeye birden bire ihtiyaç duyulması,

⁴⁸ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 12.

⁴⁹ Guze, “Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler”, Çev. Kaymakam Hakkı, *Askeri Mecmua*, No: 79, Askeri Matbaa, İstanbul 1931, s. 60.

Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Rus İşgaline; Bayburt ve Çevresinde
Salgın Hastalıklar

8-Doktorların ve özellikle hasta bakıcıların azlığı, ayrıca Erzurum şehrinin pis ve kalabalık olması.

Bu olumsuz duruma karşı tedbir alınması için de;

1-İstanbul'dan ve civardan mülkî, askerî, resmî veya hususî doktorlardan kırk ellisiyle 200 hasta bakıcının,

2-Humma-yı raciaya karşı 914 denilen aşının,

3-Hasta ve yaralıların hızlı ve kolay nakli için 100 at arabasının gönderilmesi istendi.

Ayrıca Tahsin Bey, tifüsün yayılmasının bir türlü anlaşılamadığını ifade ederek bu hastalığın Avrupa'da unutulmuş bir halde olduğundan tifüsle kimsenin meşgul olmadığını ve hastalığın sebeplerinin araştırılması için Avusturya ve Almanya'daki profesörlerden oluşturulacak bir tıp heyetinin Erzurum veya Erzincan'a gönderilmesini talep etti.⁵⁰ Yine bunların dışında askerlere bol gıda ile özellikle çay ve şeker, çamaşırları için de bolca sabun verilmesi gerekiyordu. Bu sebeple Hilal-i Ahmer ve Müdafaa-i Milliye cemiyetleri tarafından Erzurum'a 25 bin kıyve sabun ve 100 bin kıyve şeker gönderilmesi istendi.⁵¹

Fevzi Çakmak Paşa, *"Herkes sağlık kuruluşunu ikinci derecede bir şey sanmıştır. Sağlık meselesi tamamıyla ihmal edilmişti. Doktor meselesi de böyleydi. Doktorların birçoğu hastalanıp öldüğünden ya da ayrıldığından dolayı 250-300 hastaya bir doktor düşüyordu. Bu hepimizin yüreğini sızlatan bir sonuç doğurmuştur."*⁵² demekteydi. Doktor ve sağlık personeli talebine Dâhiliye Nezaretinden 18 Şubat tarihinde cevap verilerek gerekli tedbiri almak üzere 8-10 doktorun gönderildiği bildirildi.⁵³ Bu bilginin verilmesine rağmen Tahsin Bey doktor talebini yineledi.⁵⁴

Türk tıp tarihi ve özellikle Birinci Dünya Savaşı döneminde 3. Ordu sıhhiye teşkilatı açısından önemli bir isim olan Dr. Tevfik Sağlam, 14 Mart

⁵⁰ BOA., DH.İ.UM.EK., 6/42. 24 Kanun-ı sani 1330/6 Şubat 1915; DH.ŞFR., 460/57. 24 Kanun-ı sani 1330/6 Şubat 1915.

⁵¹ BOA., DH.İ.UM.EK., 6/42. 29 Kanun-ı sani 1330/11 Şubat 1915; DH.ŞFR., 461/21. 29 Kanun-ı sani 1330/11 Şubat 1915.

⁵² Fevzi Çakmak, *Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekâtı, Şark Vilayetlerimizde Kafkasya'da İran'da*, Yay. Haz. Ahmet Tetik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 622.

⁵³ BOA., DH.ŞFR., 50/35. 5 Şubat 1330/18 Şubat 1915.

⁵⁴ BOA., DH.ŞFR., 462/43. 8 Şubat 1330/21 Şubat 1915. Bahaddin Şakir Bey de Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta aynı konuya dikkat çekmekteydi. BOA., DH.ŞFR., 462/9. 6 Şubat 1330/19 Şubat 1915.

1915'te 3. Ordu Sıhhiye Reisliğine tayin edildi.⁵⁵ Salgınların en yoğun olduğu ocak-şubat aylarında Sıhhiye Riyasetinin resmî istatistiğine tıfustan 522 hasta, 251 ölü kaydedilmişken Dr. Sağlam, bu sayının gerçeği yansıtmadığını düşünmekteydi. Zira 1915 Mart'ında sağlık durumunun biraz daha iyi olup tıfusun hafiflemesine rağmen bir ayda tıfustan 2.109 hasta ve 1.116 vefat meydana gelmişti. Dr. Sağlam, 6 Şubat'ta 3. Ordunun hasta ve yaralılarının 20 binin üzerinde olduğunu ve bu sayının içerisinde Bayburt'taki 1.050 hastanın da bulunduğunu ifade etmektedir.⁵⁶

Bayburt ve Çevresinde Salgın Hastalıklar

Bu dönemde salgın hastalıklar, hava değişimi için dönenler ve firariler vasıtasıyla Erzurum dışına da bulaştı.⁵⁷ Özellikle de daha önceden görülmedik şekilde, Osmanlı ordularındaki asker firarilerinin sayısının yüz binlerle ifade edilmesi, askerler arasında baş gösteren salgınların hızlı bir şekilde cephe gerisine sirayet etmesindeki başlıca amildi.⁵⁸ Kafkas Cephesi'ndeki en riskli bölgelerin başında ise Erzurum'un hemen yanında olan Erzincan⁵⁹ ve Bayburt gelmekteydi. Bayburt ahalisi arasındaki durum, Vali Tahsin Bey'in 8 Nisan

⁵⁵ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 15. 3. Ordu Sıhhiye Reisliğine atanan Dr. Tevfik Sağlam'ın göreve başladığı zaman Erzurum'da salgınlardan büyük bir felaket yaşanmaktaydı. Dr. Tevfik Sağlam, 3. Orduda yetersiz olup salgınlara yok denecek bir hale gelen sağlık teşkilatını ve çalışmalarını yeniden organize ederek salgınların önünün alınmasını sağladı. Dr. Tevfik İsmail Gökçe, bu durumu, "Üçüncü Ordu sıhhiyesinin, daha doğru bir tabir ile Tevfik Sağlam'ın başarıları" olarak nitelirmektedir. Gökçe, "Erzurum Anılarımdan Çizgiler", s. 52.

⁵⁶ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 13. Mart 1915'ten savaşın sonuna kadar Dr. Tevfik Sağlam tarafından düzenli olarak aylık rapor gönderildi. İlk gönderilen Mart raporuna göre; hastanelere giren 38.730 hasta vardı. Bunlar içerisinde tifodan 1.243 hasta 654 vefat, tıfustan 2.109 hasta 1.116 vefat, humma-yı raciadan 2.102 hasta 622 vefat, dizanteriden 2.250 hasta 846 vefat ve nezle-i müstevliyeden 677 hasta 50 vefat kaydedilmişti. Bu rakamlar, 3. Orduyu oluşturan 9., 10., 11. Kolordularla müstahkem mevki 5. Kuvve-i Seferiye, Trabzon, Erzurum, Erzincan, Van menzillerine aitti. İstatistiğe göre mart ayında ordunun % 45,5 hastalanmış, % 11'e yakını vefat etmiş ve hastalananların da % 24'ü hayatını kaybetmişti. Salgın hastalıklara tutulanlar, genel hasta girişlerinin % 21,6'sını, ölüm oranı da genel % 35,5'ini oluşturmaktaydı. Ölüm oranları tıfustan % 53, tifodan % 52,6, humma-yı raciadan % 29, dizanteriden % 37,6 idi. Rakamların gerçeğe çok yakın olduğunu belirten Dr. Tevfik Sağlam, ayrıca tıfusa yakalananların sayısını çok az görerek tifo hastalarının büyük kısmının ve nezle-i müstevliye hastalarının da neredeyse tamamının tıfus ve humma-yı racia hastası olduğunu vurgulamaktadır. Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 18-19.

⁵⁷ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 12.

⁵⁸ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Hakan Yaşar, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Firari Askerler Sorununa Dair Genel Bir Değerlendirme", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. XVI, S. 32, Bahar 2016.

⁵⁹ *BOA., DH.ŞFR.*, 461/56. 1 Şubat 1330/14 Şubat 1915.

Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Rus İşgaline; Bayburt ve Çevresinde
Salgın Hastalıklar

1915 tarihinde Dâhiliye Nezaretine verdiği bilgiye göre şu şekildeydi: “Seferberliğin bidayetinden beri Bayburt kazası dâhilinde tifüs ve emrâz-ı sâ'ireden [diğer hastalıklardan] iki bin dört yüz vefeyât vuku' bulmuştur. Hastalık bir haftadan beri tamamıyla kesb-i hiffet etmiş [hafiflemiş] kazanın elli altı bin raddesindeki nüfus-ı mevcudesine nazaran vefeyât miktarı hamd olsun câlib-i nazar [dikkat çekici] bir derecede değıldir...”.⁶⁰ Tahsin Bey'e göre 56 bin nüfuslu Bayburt'ta vefat miktarı 2.400 olup bu rakam az görünse de neredeyse nüfusun % 5'ine yakındı. Bu bilgide kazanın yerel nüfusu verildiğinden hareketle zikredilen rakamın, sadece ahali arasındaki vefat miktarını gösterdiği düşünölmektedir. Bu da kısa süre içinde salgın hastalıklardan kaynaklanan önemli bir nüfus kaybı demektir.

1915 yazında 3. Ordunun geri sağlık teşkilatı önemli ölçüde kuvvetlendirildi. Yaz mevsiminin olumlu şartlarından da istifade edilip çadırlar vasıtasıyla hastanelerdeki yatak sayısı artırıldı. Kısa sürede sağlığına kavuşamayacak olanlar, Erzurum'dan Erzincan'a oradan da Sivas'a sevk edilirken Bayburt'taki hastalar da Erzincan'a gönderildi.⁶¹

1915 yılında 3. Ordu bölgesinde kolera salgını baş gösterdi. Aslında daha savaş başlamadan 1914 yılının ocak ayında bütün Osmanlı vilayetlerine koleraya karşı dikkatli olunması yönünde bilgi verilmişti. Zira son senelerde birçok vilayette büyük kayıplara sebep olan kolera⁶², Balkan Savaşlarında da geniş bir etkiye sahip olup terhis olan askerler vasıtasıyla birçok yeri tehdit etmişti.⁶³ Söz konusu yazıda da bu konuya değinilerek hastalığın ilkbaharda tehlikeli bir duruma sebep olmaması için şimdiden tedbir alınmasının gerekliliğı bildirilmişti.⁶⁴ Savaşın başlangıcında Osmanlı ordusunda kolera vakaları görülmezken Rusya ve İran'ın bazı bölgelerinde hastalığın hüküm sürdüğü bilinmekteydi. Bu sebeple bütün ordunun kolera aşısı yenilenirken muhacir, mülteci ve esirlere karşı tedbirler alındı.⁶⁵ Fakat 1915 yılının

⁶⁰ BOA., DH.İ.UM., 89-1/1-22. 26 Mart 1331/8 Nisan 1915.

⁶¹ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 21.

⁶² 3. Ordu mintikasına ait coğrafyada daha önceki yıllarda meydana gelen kolera salgınlarına dair daha geniş bilgi için bkz. Mesut Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera-İstanbul Örneğı (1892-1895)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007; Aktaş, *Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar*.

⁶³ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Oya Dağlar Macar, *Balkan Savaşları'nda Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri*, Libra Yayınları, İstanbul 2010.

⁶⁴ BOA., DH.HMŞ. 22/67. 8 Kanun-ı sani 1329/21 Ocak 1914.

⁶⁵ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 106.

ağustosunda cepheye kolera tehlikeli bir şekilde hüküm sürmekte olup hastalığın muhacirler vasıtasıyla bulaşmaması için bu kişiler sıkı bir muayene ve dezenfeksiyona tabi tutuldu, ayrıca ordu genelinde aşı yenilendi. Bu sebeple Erzurum Aşı Müessesesi sadece kolera aşısı üretti ve ekim ayında ordunun kolera aşısı tamamlandı.⁶⁶

Aşıların tamamlanmasına rağmen kasım ayında 3. Ordu mintikasındaki önemli şehirlerde kolera görüldü. İlk vaka 26 Kasım 1915'te Bayburt'ta ortaya çıktı.⁶⁷ Bayburt'un Veli Şaban Mahallesi ahalisinden Halil Efendi isminde bir şahıs hastalandı⁶⁸ ve hastanın gaitası⁶⁹ Erzurum'a gönderilerek yapılan tahlilde kolera tespit edildi. Bunun dışında 22 Kasım'da amele taburundan bir er hastalanmıştı. Bu asker 27 Kasım'da kolera şüphesiyle hastaneye gitti. Bunun üzerine Erzurum'dan bir bakteriyologla seyyar laboratuvar Bayburt'a gönderildi ve Dr. Tevfik Sağlam da gerekli tedbirleri almak üzere Bayburt'a geldi. Bunların dışında Bayburt'ta, Erzurum'dan gelen bir erle 17 Kasım'dan itibaren hastanede yatan bir hastada koleradana şüphelenildi ve bunlardan birinde kolera vibriyonu (bakteri) tespit edildi.⁷⁰ Bayburt'taki sağlık yetkilileri, hastalığın Trabzon tarafından geldiği malumatını da verdiler.⁷¹ Hastalığın Bayburt'ta görülmesiyle birlikte şehirde şu tedbirler alındı:

1-Aşılanmamış askerlerin aşıları hızlı bir şekilde yapıldı,

2-Hastanede yatan koleralılar, hastalık şüphesi taşıyanlar ve bütün ishal hastaları, ayrı ayrı tecrit edilirken hastane de şehirden tecrit edildi,

3-Hastanedeki hastaların, taburcu olanların ve hava değişimine çıkanların gaitaları incelendi ve özellikle hastaneden çıkacak olanları tekrarlandı,

4-Bayburt'taki kıtalar muayene edildi,

5-Bayburt'a dışarıdan hasta nakli engellendi ve askerlerin dışarı çıkması yasaklandı. Sadece sıkı kontroller altında erzak sevkiyatına izin verildi,

6-Erzurum tarafında Kop hanlarına ve Trabzon tarafında Hadrak'a kadar olan yollar doktorlar tarafından gözetime alındı,⁷²

⁶⁶ *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, Yay. Haz. Özlem Demireğen, Alev Keskin, Fatma İlhan, ATASE Yayınları, Ankara 2011, s. 76.

⁶⁷ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 106.

⁶⁸ *BOA., DH.ŞFR.*, 499/23. 15 Teşrin-i sani 1331/28 Kasım 1915.

⁶⁹ Dışkı.

⁷⁰ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 106.

⁷¹ *BOA., DH.ŞFR.*, 499/23. 15 Teşrin-i sani 1331/28 Kasım 1915.

⁷² Bu güzergâh üzerinde yapılan teftişlerde şüpheli hastaya tesadüf edilmedi.

Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Rus İşgaline; Bayburt ve Çevresinde
Salgın Hastalıklar

7-Ahali, ishal hastalarının ihbarına mecbur tutuldu ve ishal vakalarıyla yakınlarının gaitaları muayene edildi,

8-Hastane ve kıtalar dezenfekte edildi.

Bayburt'ta koleraya karşı alınan bu tedbirler, iyi sonuçlar verdi ve 1 Aralık tarihine kadar 582 gaita muayenesinde kolerallardan başka 14 kolera vibriyonu taşıyıcısının olduğu tespit edilerek bunlar da tecrit edildi.⁷³ 3 Aralık'ta, 24 saat içinde herhangi bir vaka yaşanmadığından ve hastalanan şahsın da gaita tahlilinden mikrop taşımadığı anlaşıldığından kordonun kaldırıldığı bilgisi verildi. Burada hangi şahıstan bahsedildiği açık bir şekilde yazılmamakla birlikte ilk vakanın kolera olması ve başkalarına bulaşmasından hareketle burada bahsedilen şahsın başka biri olduğu anlaşılmaktadır. Şehir içinde alınan tedbirlerin yanında dışarıya yönelik gerekli koruyucu önlemlerin alındığı da bildirilmekteydi.⁷⁴ Bayburt'un dışında kolera, Trabzon'da 27 Kasım'da⁷⁵ Erzurum'da ise 30 Kasım'da Morgof Hastanesinde ortaya çıktı.⁷⁶ Bu üç şehirdeki salgınların kaynağı ise Rusya idi. Hastalığın, cepheden bulaşarak Erzurum, Bayburt ve Trabzon'a kadar sirayet ettiği üzerinde durularak bu ihtimal yüksek görülmekteydi.⁷⁷

1916 yılına gelindiğinde cephedeki durum Osmanlı ordusunun aleyhine gelişmekteydi. Zira Şubat 1916'da Ruslar Erzurum'u işgal ederek Osmanlı

⁷³ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 106-107.

⁷⁴ *BOA., DH.ŞFR.*, 500/7. 21 Teşrin-i sani 1331/4 Aralık 1915.

⁷⁵ Trabzon'da kolera ilk olarak İkinci Seyyar Jandarma Taburunda görüldü. Bu tabur, Erzurum'dan 14 Kasım 1915'te Bayburt'a ve 22 Kasım'da Trabzon'a gelmiş ve Kavak meydanındaki kışlaya yerleştirilmişti. Bu taburdan olup hastanede yatan birinde koleradan şüphelenilmesi üzerine bütün hastanede yatan aynı tabura ait hastalar muayene edilerek bunların içinde 9 kolera hastasının olduğu anlaşıldı. Bir sonraki gün siviller arasında da vakalar ortaya çıktı. İdareciler tarafından Trabzon'a bu salgının, söz konusu taburun ilk yerleştirildiği kışladan yayıldığı düşünülmekteydi. Ayrıca 14 Aralık'a kadar yapılan 1.033 gaita tahlilinde 337 vibriyon taşıyıcısı ve söz konusu taburun yarısından fazlasında kolera vibriyonu görüldü. (Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 107-108.) Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'in 4 Aralık tarihli telgrafında ise yedi gün önce Bayburt'tan Trabzon'a gelmiş olan bir Rum ailesinden en büyüğü 7 yaşında olmak üzere 3 çocuğun hastalanarak önceki gece ansızın vefat ettiği bildirilmekteydi. Bunların ailesinden hayatta bulunanlarda da kolera mikrobi görülmüştü. (*BOA., DH.ŞFR.*, 500/18. 21 Teşrin-i sani 1331/4 Aralık 1915).

⁷⁶ Hastanelerde görülen vakaların dışında şehirde de birkaç koleralı ortaya çıktı. Erzurum'daki laboratuvarlarda 14 Aralık tarihine kadar 4.000'e yakın gaita tahlili yapıldı ve 56 vibriyon taşıyıcısı tespit edildi. Morgof Hastanesi boşaltılarak etkili tedbirler alındı. Zira Erzurum, ordu merkezi olması hasebiyle büyük önem taşımaktaydı ve büyük bir salgın tam bir felaket olurdu. Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 109-110.

⁷⁷ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 110.

Devleti'ni yok etmek amacıyla Anadolu içlerine girmek istiyorlardı. Bu amaçla Erzurum'dan sonra bir taraftan Erzincan'a diğer taraftan Karadeniz üzerine yürüdüler⁷⁸ ve şubat-mart aylarında Kop Dağı ve Bayburt üzerine yöneldiler. Rusların Kop'a ulaşmaması için Türk kuvvetleri, bir savunma hattı oluşturdu. Deli Halit Paşa'nın Çoruh Müfrezesinin de dahil olduğu Kop Savunması, Mart ayında başlamış oldu.⁷⁹ Ancak Karadeniz'de 8 Mart'ta Rize, 26 Mart'ta ise Of kasabası Rus işgaline uğradı. Bu işgallerden sonra Vehip Paşa'ya göre Rusların ilk hedefi Bayburt'u alarak büyük bir taarruz alanına çıkmaktı. Bu sebeple Bayburt mutlaka elde tutulmalı hatta "Plevne Müdafaası" gibi bir hat oluşturulmalıydı. Sahil yönünde ilerleyen Rus ordusu, bütün çabalara rağmen 18 Nisan'da Trabzon'u işgal etti.⁸⁰

Ordu Komutanı Vehip Paşa, ordunun kış şartlarında ve geri çekilişi esnasında bozulmuş olan sağlık teşkilatının ve hizmetlerinin yeniden düzenlenmesine dair 30 Mart 1916'da kolordu komutanlıklarına emir verdi. Askerlerin sağlığı, temizliği ve gıdasının eksiksiz olmasına dikkat çekilen emirde hastaneler, doktorlar ve nakil vasıtaları gibi birçok sağlık altyapısını içeren konulara yer verilmekteydi. Menzil Müfettişliğine de bu yönde emir gönderildi.⁸¹

Bir yandan sağlık teşkilatının altyapısı güçlendirilmeye çalışılırken diğer yandan hastalıklar da sürüp gitmekteydi. Nitekim 6 Mart'ta Erzincan'da 14 kolera hastası tespit edildi. Sonraki günlerde bu sayı 20'ye kadar çıktı.⁸² Asker arasında koleranın görülmesi üzerine Vehip Paşa, Deli Halit Paşa'ya

⁷⁸ Yüksel Nizamoğlu, *Vehip Paşa Kahramanlıktan Sürgüne*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2013, s. 170-171.

⁷⁹ İbrahim Özkan, *Deli Halid Paşa Unutulan Yıllar, Unutturulan Kahraman*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 96-97.

⁸⁰ Nizamoğlu, *Vehip Paşa*, s. 171-172.

⁸¹ Söz konusu emir için daha teferruatlı olarak bkz. Sağlam, 3. *Orduda Sıhî Hizmet*, s. 28-31. Birinci Dünya Savaşı, topyekün bir seferberlikle yapıldığından cephe için sürekli insan seferber etmenin yanı sıra, savaşın bitmez tükenmez ihtiyaçlarının karşılanması gerekmektedir. (Mehmet Beşikçi, "Son Dönem Osmanlı Harp Tarihi ve 'Topyekün Savaş' Kavramı", *Toplumsal Tarih*, S. 198, Haziran 2010, s. 62.) İaşe noktasında devletin sorunları olup bu da direk orduya yansımaktaydı. Osmanlı Devleti'nde savaş yıllarında ziraî üretimde ciddi düşüşler yaşandı. Bu durum 1914 yılında memleketin her yerinde bol mahsul elde edildiği için hissedilmeyerek fiyat artışına sebep olmadıysa da 1915'te üretimin normalin altına düşmesi ve ithalat imkânlarının tükenmesi üzerine fiyatlar hızla arttı. Bu şartlarda 1915 yılında buğday ekim alanlarında 4 milyon dönüm, mahsulde ise yüzde 30 nispetinde bir azalma oldu ve büyük bir darlık yaşandı. (Vedat Eldem, *Harb ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, TTK. Yayınları, Ankara 1994, s. 30-36, 76.).

⁸² Aziz Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi*, s. 105.

Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Rus İşgaline; Bayburt ve Çevresinde
Salgın Hastalıklar

kolera tehlikesi başladığından hastalığa karşı askerlere aşı yapılarak gerekli tedbirlerin alınması emrini verdi.⁸³ Yine nisan ayında, Bayburt'ta ve yakınındaki Gümüşhane'ye bağlı Koğans'ta bir kolera vakası görüldü.⁸⁴

Nisan sonunda 3. Ordu Cephesi'nde 66.000 asker varken bu sayı mayıs sonunda 74.000'e ulaştı. Cephe üç mıntıkaya ayrılarak Karasu'dan Karadeniz'e kadar olan kısmı 3. Mıntıkayı oluşturdu. Kop Cephesi de bu mıntikanın içinde yer aldı. Fevzi Paşa'nın idaresinde olan bu mıntıkadaki Bayburt üzerine daha mart ayında Rusların taarruzu başlamıştı. Ruslar, mart ve nisan aylarında Bayburt çevresiyle özellikle Kop yönündeki saldırılarında başarı sağlayamadılar ve nisan ayından itibaren Kop Cephesi'ne ağırlık vermeye başladılar. Bu sırada Kop'ta toplanan birlikler, 30. Tümen Komutanı Bahattin Bey'in emrine verildi. Mayıs ayına kadar Rusların birçok taarruzu, Türk ordularının karşı taarruzu ve başarılarıyla neticelendi ve 3. Ordu ağırlığını bu bölgeye çekmeye başladı. Basit bir şekilde bu cepheyi geçeceklerini düşünen Ruslar birçok kayıp verdi.⁸⁵ 1916 Haziran ayı ortalarında 9. Tümen Bayburt civarına geldiğinde bu tümende kolera salgını ortaya çıktı. Rusların Bayburt'a yapacakları saldırıyı önleyerek Of-Trabzon taarruzuna başlamak üzere olan Türk ordusunun tam mevcutlu olan söz konusu tümeni esas darbeyi vuracaktı. Fakat bu tümeni muharebeye sokmak kolera hastalığının bütün orduya yayılması gibi önemli bir tehlikeyi ortaya çıkarabileceğinden Bakteriyolog Hulusi Behçet Bey, bir günde kolera mikrobu taşıyıcısı olan 500 civarında asker tespit edip onları ayırdı ve tümenin geri kalan mevcudunu muharebeye yetiştirdi. Bunun dışında Bayburt'taki geri çekilme esnasında kolera salgını yine baş göstermişse de büyük kayıplara sebep olmadan sirayetinin önüne geçildi.⁸⁶ Fevzi Çakmak Paşa, Erzurum'dan çekilirken ve Of'un kurtarılması için yapılan taarruzda yaşanan iki kolera salgınında 1.638 hastadan 1.048'inin öldüğünü aktarmaktadır.⁸⁷

3. Ordu Cephesi'nde önemli bir yere sahip olan Kop bölgesinde savaşların yapıldığı Mart-Temmuz 1916 döneminde tifüs ve humma-yı

⁸³ Özkan, *Deli Halid Paşa*, s. 94.

⁸⁴ Sağlam, 3. *Orduda Sıhî Hizmet*, s. 155.

⁸⁵ Nizamoğlu, *Vehîp Paşa*, s. 173-177.

⁸⁶ Çakmak, *Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekâtı*, s. 418.

⁸⁷ Çakmak, *Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekâtı*, s. 626. Ayrıca esir edilen 300'den fazla Rus askerine gaita tahlili yapılarak dördünün kolera vibriyonu taşıdığı tespit edildi. Sağlam, 3. *Orduda Sıhî Hizmet*, s. 157.

raciadan hastalananların sayısı, diğerlerine oranla yüksekti.⁸⁸ Bu hastalıklardan birçok kaybın yaşanmasıyla birlikte savaşın başlangıcından itibaren de hastalığın bulaşmasındaki temel etkenlerden olan bite yönelik çeşitli tedbirler uygulanmaya çalışılıyordu. Ancak askerin durumu gerçekten bu noktada çok zordu. Bir yandan açlıkla mücadele eden asker, diğer yandan savaş ortamında temizlenme imkânından yoksun olup pislikle baş etmeye çalışmaktaydı. Bu da tifüse sebep olan bitlerin yaşam alanlarını genişletmesi demektir. Yedek subay olarak 3. Orduda görev yapan Faik Tonguç, 1915 yılında askerlerin iâşe noktasında ciddi sıkıntılar yaşadığını ve ot yemek zorunda kaldığını ifade ederek bitin de ne derece etraflarını sardığını aktarmaktadır: *“Açlık bu sağlam yapılı bu köylü çocuklarını zayıf, cılız bir hale getiriyordu; dayanma güçleri düşüyor, yürürken şurada burada yığılıp kalıyorlardı. Biz takım subaylarının durumu da askerlerden pek farklı değildi. Yanımda ekmek çantasından başka bir şeyim kalmamıştı. Hastalığım sırasında değiştirdiğim bir kat çamaşırı yıkatmaya zaman ve fırsat bulamıyordum. Çamur içinden çıkarılmış bir hasırı dört kat yaparak içine girip yatıyordum. Her tarafımızı sarmış olan haşarat dayanılmaz bir hal alıyor, ayıklamakla bitmiyordu. Dolaklarımın içinde taşıdığım kaşığın sapını ateşte kızdırarak, elbisenin dikiş yerlerine sıvaşmış olan bit yumurtalarını yok etmeye çalışıyordum.”* Yine Tonguç, bite mücadelesini ve bitin etkisini şu cümlelerle

⁸⁸ Bu dönemde hastalık durumu aylara göre şu şekildedir: Hastalık miktarı bir önceki aya oranla Mart döneminde fazlaydı. Hastanelere giren hasta ve yaralı sayısı, Mart'ta 13.054 hasta 2.170 yaralı olup genel ölüm 3.551'di. Tifodan 24 hasta 12 vefat, tifüsten 490 hasta 250 vefat, humma-yı raciadan 478 hasta 139 vefat, dizanteriden 517 hasta 225 vefat, koleradan 112 hasta 111 vefat ve birkaç da diğer hastalıklardan vefat meydana geldi. Nisan ayı raporlarına göre ordudaki hasta sayısı biraz azalmış görünmektedir. 9.553 hasta 2.275 yaralı hastanelere giriş yaptı ve hastalıktan 2.893 ve yaralıdan da 243 kişi hayatını kaybetti. Tifüsten 893 hasta 327 vefat, humma-yı raciadan 1.023 hasta 309 vefat, dizanteriden 480 hasta 244 vefat, koleradan 28 hasta 22 vefat varken diğer hastalıklardan da yine az sayıda vefat görüldü. Mayıs ayında 6.289 genel hasta varken yaralı sayısı 1.508'di. 1.364 kişi hastalıktan hayatını kaybederken tifodan 521 hasta 149 vefat, humma-yı raciadan 533 hasta 134 vefat, dizanteriden 142 hasta 97 vefat, koleradan 70 hasta 36 vefat yılançıktan 61 hasta 17 vefat meydana geldi. Diğer hastalıklardan da yine az sayıda vefat meydana gelirken bir önceki aya göre önemli bir düzelmeye görülmektedir. (Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 152-156.) Haziranda 6.054 hasta ve 6.166 yaralı olup hastaların 752'si vefat etti. Tifüsten 360 hasta 99 vefat, humma-yı raciadan 529 hasta 48 vefat, dizanteriden 130 hasta 34 vefat, koleradan 35 hasta 25 vefat, yılançıktan 38 hasta 20 vefat ve diğer hastalıklardan da az sayıda vefat yaşandı. Bununla birlikte 3. Ordu laboratuvarlarında 20.056 gaita muayenesi yapılarak 947 mikrop taşıyıcı hasta tespit edildi. Temmuz ayı raporlarında da salgın hastalıklara yakalanan ve hastalıktan vefat miktarında büyük bir düşüş meydana geldi. (Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 162-164.).

Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Rus İşgaline; Bayburt ve Çevresinde
Salgın Hastalıklar

aktarıyordu: “Üç aydır çamaşır bile değiştirmemişim. Birkaç defa çamaşırımı suda ıslatarak kar üstünde bırakmışım. Bundan maksat, elbiselerimde pek bol bulunan zararlı haşaratın donmasını temin etmek ve geçici de olsa bunlardan kurtulmaktı. Fakat bu usulde bitler donup ölüyor, yumurtalar yine canlı kalıyordu. Dış yerlerdeki bu yumurtacıklar vücudun sıcaklığı ile canlanmaya başlayınca, büyükleri aratacak derecede şiddetle küçük hortumlar faaliyete geçiyor, canımızı yakıyorlardı. Bit belasından kendilerini yüksek rütbeli subaylar bile kurtaramıyorlardı. Makineli tüfek subayı Hulûsi Bey, deneyimleri sonunda, bitlerin hayatına dair bir de kitapçık yazmıştı.”⁸⁹

Bir onbaşı olan Ali Rıza Eti, “...her gün kehlelendiğim [bit temizliği] halde günde en az yirmi, yirmi beş bit bulunuyor. ...harbe girdiğimiz günden beri aptes namazdan vazgeçtik, el yüz yıkayamadığımız gibi taharetlenme de yok.” diyerek durumu aktarıyordu. Yine Erzurum'da hastanede görev yaparken el ve ayakları donmuş ayrıca hemşerisi olan hasta bir askerden bahsetmektedir: “Kulakları, gözlerinin önü, boynu, boğazı bitle dolmuş, hatta elbisesi bitle sıvalı gibi bir şey...”⁹⁰ Ayhan Doğan'ın aktardığına göre Everek (Örence) köyünden olan Ahmet Aybaba, bizzat Kop Savaşlarına katılmıştı. Altı ay Kop dağlarında kalan Aybaba, askerin sivil pantolon yalın ayak vaziyette çarıklarını ateşin üstünde ısıtarak yediklerini ve bittten ölenin hesabının olmadığını ifade etmekteydi.⁹¹ Yine Kop gazilerinden Bayburtlu Arifoğlu Mahmut Canmemiş, Kop'ta sadece düşman değil, bunlarla beraber açlık, bit ve soğukla da savaştıklarını anlatmaktaydı.⁹²

Söz konusu hastalıkların mücadelesinin bit üzerine olması gerektiğini doktorların da bilmesine rağmen bu mücadeleyi yürütecek teşkilat yoktu. Dezenfeksiyon vasıtaları yok denecek kadar az olup Erzurum ve Trabzon'da birer sabit etüv,⁹³ Trabzon'da iki adet seyyar etüv,⁹⁴ Erzurum'da da bir iki

⁸⁹ Faik Tonguç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedeksubayın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 39, 48.

⁹⁰ Ali Rıza Eti, *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü 1914-1915*, Haz. Gönül Eti, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 73, 132.

⁹¹ Ayhan Doğan, *Kop (Bayburt) Savunması*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1992, s. 41.

⁹² Doğan, *Kop (Bayburt) Savunması*, s. 41; Özkan, *Deli Halid Paşa*, s. 94.

⁹³ 19. yüzyılın ikinci yarısında mikroorganizmalarla bazı hastalıklar arasında ilişki olduğunun kabul edilmesiyle birlikte bunların verecekleri zararları önlemek amacıyla mikroorganizmaları yok etmeye yönelik çeşitli çalışmalar başlatıldı. Bulaşıcı hastalıklar; hava, su, yiyecek, giyecek ve ev eşyaları vasıtasıyla yayıldığı için bunları temizlemek amacıyla çeşitli yöntemler

seyyar etüv makinesi vardı, fakat onlar da hiçbir zaman cepheye kadar götürülemedi.⁹⁵ Bu noktadaki sıkıntının giderilmesi için Şubat 1915'te 3. Ordunun çeşitli yerlerine etüv gönderilmesi talep edilmişti.⁹⁶

Etüv makinesi olmayınca mecburi olarak başka çözüm yolları da arandı ve bulundu. Dr. Abdülkadir Lütfü Noyan, Mart 1915'te Kandıra'daki tifüs salgınına önlemek amacıyla görevlendirilmişti, ancak elinde dezenfeksiyon cihazı yoktu. Bu sebeple ekmek fırınlarından yararlanmayı düşündü ve bu sayede on günde salgının önüne geçti. Bu sistemin orduda kullanılmasını da önerdi. Bunun üzerine fırının projesi yapılarak "Sıcak Hava Cereyanıyla Tathir Fırını" isimli broşürle bu sistem ordulara tavsiye edildi.⁹⁷ Bu sistemde temizlik işlemi şu şekilde yapılmaktaydı: Fırında ateş yakılıp sıcaklık belli bir dereceye ulaştığında ateş geri çekilirdi. Fırının sıcaklığını tespit etmek için de beyaz bir kâğıt kullanılırdı. Kâğıt sarardığında fırın gerekli sıcaklığa ulaşmış olduğundan ateş geri alınır ve üzerine su serpilmiş elbiseler fırının zeminine serilen bir çuval üzerine konurdu. Bu işlemden sonra fırının kapağı kapatılarak 10-15 dakika sonra bitler telef olurdu. Bu şekilde bir defa ısıtılmış fırında sürenin beşer onar dakika artmasıyla üç defa dezenfeksiyon işlemi yapılabilirdi. Bu dezenfeksiyon sisteminin en büyük sıkıntısı, elbiselerin yanma olasılığının olmasıydı. Aynı uygulama tandırlarda da yapıldı. Fırın sistemi dezenfeksiyon, geniş çapta uygulansa da söz konusu mahzuru sebebiyle çok da kabul görmedi.⁹⁸ Mayıs 1916'da Kop Cephesi'ne gelen Dr. Mehmet Derviş Kuntman, bu konuda bilgi vermektedir. Tümen

geliştirildi. Havanın temizlenmesi için pülverizatör, içme suları için filtreler, giysiler ve ev eşyalarını dezenfekte etmek için de etüv makineleri kullanıldı. Buhar üreten bir su kazanına bağlı olan söz konusu makine 100-150 derece arasında sıcaklığa ulaşarak mikropların yok edilmesini sağladı. Avrupa'da yapılan bu makineler 1870 yılından itibaren "tebhirhane/dezenfeksiyon istasyonu" diye isimlendirilen binalara yerleştirildi, salgın ve bulaşıcı hastalıkların görüldüğü dönemde eşyaların temizliğinde yaygın olarak kullanılmaya başlandı. Yüzyılın sonuna doğru Osmanlı Devleti yerli etüv üretimi yaptı. Etüv makineleri konusunda daha geniş bilgi için bkz. Nuran Yıldırım, "Tersane-i Amire Fabrikalarında Tebhir Makinesi/Etüv Üretimi ve Kullanımı", Der. Süleyman Faruk Göncüoğlu, *Dünü ve Bugünü İle Haliç Sempozyumu Bildirileri*, 22-23 Mayıs 2003, Kadir Has Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, 421-422.

⁹⁴ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 78-79.

⁹⁵ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 84-85.

⁹⁶ *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 56-57.

⁹⁷ Mustafa Karatepe, *I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 1999, s. 32.

⁹⁸ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 85.

Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Rus İşgaline; Bayburt ve Çevresinde
Salgın Hastalıklar

başhekiminden aldığı emirde temizlik için etüv temin edilemediğinden her alaya bir sahra fırını yapılarak bitli elbiselerin bu fırında temizlenmesinin bildirilmesi üzerine fırının yapılarak faaliyete geçirildiğini aktarmaktadır. Ancak Kuntman, elbiselerin üzerindeki bitlerin ölmesine rağmen kıvrımlar arasında kalanlara ve sirkelere bir şey olmadığını, bu fırının pratik bir uygulama olmayıp birçok elbisenin yakılmasından sonra bir işe yaramadığının anlaşılması üzerine bu uygulamadan vazgeçildiğini ifade etmekteydi. Ayrıca şehirde dahi yapılması kolay olmayan fırını, Kop dağındaki bir tabur doktorunun nasıl yapacağını ve verilen emrin teorik olup pratik bir kıymetinin olmadığını bildirmekteydi.⁹⁹

Bu konudaki en önemli yeniliği yapan Sivas Menzil Mıntika Sertabibi Dr. Ahmet Fikri'dir. Ahmet Fikri, 1916 yılında buğu sandığı ismini verdiği pratik olan bir tür etüv makinesinin kullanılmasını istedi. Kazan ve üzerindeki sandık vasıtasıyla uygulanacak dezenfeksiyon sistemi, temelinde buhar vasıtasıyla işlemekteydi. Her yerde kullanılabilecek olan bu sistemden büyük fayda sağlandı. Zira 20 tahta, çivi ve bir kazan vasıtasıyla yapılabilecek olan buğu sandığı, her yerde basit bir marangozlukla vücuda getirilebilirdi. Faydası görüldükten sonra yayılarak asker ve siviller arasında kullanılan bu sistem, 3. Orduyu bittten kurtardı. Yine bunun daha küçük olanı da seyyar şekilde kullanıldı.¹⁰⁰

Bu çalışmalara rağmen "bit kırma" en başta gelen temizlik yöntemi olarak sürekli var oldu ve orijinal fikirler de uygulandı: Elbise ve eşyalar toprakla örtülerek kümbet şekline getirilmekte ve üzerinden bir delik açılmaktaydı. Bir süre sonra bitler, karınca gibi bu delikten çıkar ve bu şekilde elbiselerde bir tek bit dahi kalmazdı. Bu işlemle mevcut bitler kısa zamanda temizlenip, sirkeler kalsa da söz konusu metot bit temizliğinde önemli bir taktikti.¹⁰¹

Tifüsle mücadelede aşı da uygulandı. Bu aşı hastalığın ilerlemiş şeklinin görüldüğü kişilerin kanlarının belli bir oranda kullanılmasıyla elde edilmekteydi. Bu kan, temiz bir şişe içerisine konularak belirli işlemlerden geçirilir ve çok az bir miktarda deri altına şırınga edilirdi. Çeşitli mahzurları sebebiyle fazla yaygınlaşmayan aşı, ilk defa Dr. Tevfik Sağlam tarafından

⁹⁹ Mehmet Derviş Kuntman, *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*, Der. Metin Özata, ATASE Yayınları, Ankara 2010, s. 115-116.

¹⁰⁰ Buğu sandığı konusunda teferruatlı bilgi için bkz. Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 85-87.

¹⁰¹ Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi*, s. 174.

1915 Martında Hasankale’de 5’i hekim olmak üzere 9 subaya enjekte edildi. Daha sonra Erzurum’da 510, Bayburt’ta 130 ve Sivas’ta 156 olmak üzere toplam 805 kişiye yapıldı.¹⁰² Yine Erzincan’da Dr. Hamdi Suat Bey tarafından uygulanan bir aşı daha vardı. Hastalığın en kritik döneminde alınarak en az 24 saat buzda tutulan serumlarla elde edilen Hamdi Bey’in aşısı da iyi sonuçlar verdi.¹⁰³

Erzurum’un kaybindan sonra Erzincan ve Bayburt’u kalabalık tutmamak ve geri sağlık teşkilatını kuvvetlendirmek gerekiyordu. Çoruh ve Kop cephelerinden hasta nakliyatı Bayburt’a ve oradan Köse üzerinden Kelkit, Şiran, Karahisar ve Suşehri’ne yapılmaktaydı. Temmuz 1916’da Bayburt’un işgalinden önce 3. Ordu menzil teşkilatında değişiklik yapılarak yedi hat oluşturuldu. Bayburt-Kelkit-Şiran-Karahisar-Suşehri üçüncü hattı oluşturmaktaydı. Bu hat üzerinde Bayburt, Gümüşhane, Kelkit, Şiran, Alucra ve Karahisar hastaneleri vardı. Ancak hasta naklinde ciddi bir nakil vasıta eksikliğinden sıkıntı çekilmekteydi. Rus taarruzunun başlamasıyla birlikte gerekli tedbirler alınarak Bayburt, Kelkit ve Erzincan’daki hastalar nakledilmeye çalışıldı. Bayburt’ta 27 hasta ve 5 erle birlikte bir yaralı subay bırakıldı. Hastane malzemesinin büyük bir kısmı geri nakledilebilmişse de Rusların Köse’ye yaptığı baskın neticesinde bunlar elden çıktı.¹⁰⁴

Ruslar, Haziran ayından sonra kuvvetlerini artırmaya başladı. Bununla birlikte Vehip Paşa’nın Trabzon yönündeki taarruz kararı, Bayburt’u tehlikeye düşürdü. Zira Trabzon taarruzu sebebiyle Kop’taki destek kuvvetlerinin sayısı yetersizdi. Rusların 7-8 Temmuz tarihlerinde Kop Cephesi üzerindeki baskılarıyla beraber geri çekilme başladı ve 16 Temmuz 1916’da Ruslar Bayburt’a girdi. Grandük Nikola, Bayburt’un işgalini Çar’a büyük bir sevinçle bildirdi. İşgalden sonra Bayburt ovasında Türk müdafaası devam etti, hatta Rüştü köyü bir çavuş komutasındaki askerler tarafından savunuldu. Fakat Kop Cephesi’ndeki geri çekilmeden sonra Ruslar, hızlı bir şekilde ilerleyerek 21 Temmuz’da Gümüşhane’yi, 22 Temmuz’da Kelkit’i ve 25 Temmuz’da da Erzincan’ı işgal etti.¹⁰⁵

Son birkaç ayda böyle önemli noktaların düşman eline geçmesi üzerine cephe yakınında büyük hastaneleri olan şehir kalmadı. Sivas’ın cepheye

¹⁰² Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 88-89.

¹⁰³ Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi*, s. 175.

¹⁰⁴ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 31-37.

¹⁰⁵ Nizamoglu, *Vehip Paşa*, s. 184-192.

Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Rus İşgaline; Bayburt ve Çevresinde
Salgın Hastalıklar

uzaklığı 250 km. idi. Ordunun iaşesi zor bir hale gelip erzak güçlükle nakledilebiliyordu. Ayrıca ordunun geri çekilişiyle birlikte büyük bir göç dalgası başladı ve muhacirler arasında hastalık görüldüğünden bu durum ordu için de tehlike oluşturdu. Ordu mıntkasında bulunan sivil ahali arasında salgın hastalıklarla mücadeleyi Ordu Sıhhiye Riyaseti yürütmekteydi. Sağlık malzemesi eksikliği kendini gösterirken cephe gerisindeki sağlık teşkilatının da kuvvetlendirilmesi gerekmektedir. Kış mevsiminin de yaklaşması ve bu işlerin zorlaşacağı kaygısından biran önce hazırlıklara başlanarak sağlık işleri düzenlenmeye çalışıldı.¹⁰⁶ Ayrıca geçtikleri yerlerdeki ahalinin salgından korunması için muhacir sıhhiye istasyonları ve muhacir hastaneleri gerekmektedir ve bu işe Temmuz 1916 ortasında başlanmıştı. Yani Kop Cephesi'nden geri çekilerek Bayburt ve çevresindeki önemli şehirlerin Rus işgaline uğradığı zor bir zamanda bu işe girilmişti. Üç büyük yol üzerinden muhacirler, Anadolu içlerine gitti. 28 Temmuz 1916'dan 14 Şubat 1917 tarihine kadar 23 muhacirin istasyonunda, 328.051 muhacir muayene edilerek 113.761 kişiye birinci kolera aşısı, 79.380 kişiye ikinci kolera aşısı, 116.824 kişiye çiçek aşısı ve 6.975 kişiye de tifo aşısı yapıldı.¹⁰⁷ Fakat bölgede yaşanan işgallerin ardından muhacirler vasıtasıyla kolera, sahil şehirleriyle birlikte Anadolu içlerine de bulaştı.¹⁰⁸

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusu Kafkas Cephesi'nde büyük kayıplar verdi. Bu kayıpların önemli kısmını salgın hastalıklardan ölenler oluşturmaktaydı. Hikmet Özdemir'e göre 3. Orduda hastanelere yaralı girişi 63.464 iken hastalıktan giriş 680.361'di. Ayrıca yaralılarından ölenler 3.734 iken hastalıktan ölüm 116.182 idi. Özdemir, Osmanlı cephelerindeki hastaların 330.796'sının hayatını kaybettiğini aktarmaktadır.¹⁰⁹ Tevfik Sağlam da bu sayıları 1915 Mart ayından savaşın bitimine kadar hastalıklara göre çeşitlendirerek daha teferruatlı olarak vermektedir.¹¹⁰

¹⁰⁶ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 38.

¹⁰⁷ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 51-52.

¹⁰⁸ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 64.

¹⁰⁹ Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, s. 139, 142.

¹¹⁰ Dr. Tevfik Sağlam'ın muntazam istatistikler tuttuğu 1915 Mart ayından itibaren hastane kayıtlarına göre durum şu şekildeydi. 3. Orduda tifüsten 1915'te 9.489 hasta 4.377 vefat, 1916'da 6.641 hasta 2.060 vefat, 1917'de 2.912 hasta 791 vefat ve 1918'de 577 hasta 82 vefat vardı. Toplam sayı ise 19.619 hasta ve 7.310 vefattı. Toplam tifüsten ölüm, genel hastalıktan ölüm içerisinde % 6,6 oranına sahipti. Yine tifüs kadar etkili olan humma-yı raciadan 1915'te 13.600 hasta 4.678 vefat, 1916'da 8.382 hasta 1.592 vefat, 1917'de 3.821 hasta 453 vefat ve

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nda salgın hastalıklar nedeniyle azımsanmayacak sayıda kayıplar veren Osmanlı ordusunun durumu, yaralı ve sakat askerlerin rehabilitasyonu ve yeniden eğitimi konusunda olanaklara sahip olan Alman ordusundan, sağlık hizmetlerinin düzenli bir şekilde yürütüldüğü ve hastalarla yaralıların motorlu vasıtalarla taşındığı İngiliz ordusundan ve kimyasal

1918'de 1.095 hasta 50 vefat olup toplamda 26.898 hasta ve 6.773 vefat yaşandı. Humma-yı raciadan ölüm, genel hastalıktan ölümün % 6,4'ünü teşkil etmekteydi. (Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 90-94.) Tifodan 1915'te 2.590 hasta 1.535 vefat, 1916'da 266 hasta 127 vefat, 1917'de 59 hasta 32 vefat ve 1918'de 12 hasta 3 vefat görülürken toplam 2.927 hasta ve 1.697 vefat meydana geldi. Bu hastalıktan ölüm, genel hastalıktan ölümün % 1,5'ini oluşturmaktaydı. Bütün Osmanlı ordusunda tifoya yakalanan 8.608 kişiyken bu rakam, Alman ordusunda 116.481 ve Fransız ordusunda da 127.048'dir. Dr. Tevfik Sağlam, Türk ordusundaki sayının diğerlerine nazaran çok düşük olmasındaki faktörü aşının daha erken ve mecburi olmasında görmektedir. Yine önemli bir hastalık olan dizanteriden 1915'te 8.315 hasta 3.578 vefat, 1916'da 3.002 hasta 1.615 vefat, 1917'de 995 hasta 648 vefat ve 1918'de 330 hasta 101 vefat vardı. Bu hastalıktan ölüm, genel hastalıktan ölümün % 5,4'ünü teşkil etmekteydi. (Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 99-102.) Savaş öncesi yıllarda devletin en fazla uğraştığı kolera, savaş yıllarında uygulanan aşı sayesinde büyük oranda gerileyerek diğer salgın hastalıklara nazaran daha düşük seviyede seyretti. 3. Ordu laboratuvarlarında 1915-1918 yılları arasında 1.126.488 gaita tahlili yapılarak 14.505 kolera vibriyonu tespit edildi. Aşı müesseselerinde 5.360 kilo kolera aşısı üretilerek bu, yaklaşık 1.700.000 kişiyi aşılamaaya yetti. 3. Orduda savaş süresince 1.580 kolera vakası görülmüş olup gaita muayenelerinde zikredildiği üzere 14.505 defa kolera vibriyonu tespit edilmişti. Bu tahlillerin bir kısmı mükerrer muayeneler olsa da vibriyon taşıyıcılarının yüksek rakamı ortadadır. Bu kadar yüksek vibriyon taşıyıcısına rağmen kolera yakalanan sayının düşük olması aşının önemini göstermektedir. (Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 115-116.) Hasta ve yaralı sayıları ise şu şekildeydi: Mart-Aralık 1915'te 3. Orduda 206.963 hasta 8.939 yaralı, 1916'da 136.722 hasta 31.220 yaralı, 1917'de 139.110 hasta 1.654 yaralı olup 1918 yılı başından Eylül ayı da dâhil olmak üzere 81.703 hasta ve 2.421 yaralı vardı. Kop ve çevresinde savaşların cereyan ettiği 1916 senesindeki hasta sayısı, 1915 ve 1917 rakamlarına göre düşüğe de yaralı sayısı fazlaydı. Özellikle Kop savaşlarının meydana geldiği dönemde Nisan-Ağustos ayları arasında diğer aylara nispeten hasta sayısı düşük seyretti. Hasta ve yaralıdan ölüm ise 1915'te 47.307, 1916'da 29.926, 1917'de 22.177 ve 1918'de 10.152'dir. 4 yıldaki hasta ve yaralıdan hayatını kaybedenlerin toplamı 109.562 şehit sayısı ise 9.001 olarak ifade edilmektedir. (Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 68, 73.) Tabi buradaki şehit sayısında cephedeki savaş esnasında hayatını kaybedenlerin gösterildiği düşünülmektedir. Zikredilen hasta ve yaralanarak hayatını kaybedilenler de eklendiğinde şehit sayısı çok daha fazla görülmektedir. Ayrıca bunlar Mart 1915'ten sonraki rakamlar olduğundan öncesi yer almamaktadır. Lütfi Aksu, Tevfik Sağlam'ın neşriyatına göre (Bu eser *Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhi Hizmet* değildir) 3. Ordu bölgesinde 1915-1918 arasında 93.936 hasta ve 26.362 vefat meydana geldiğini aktarmaktadır. Lütfi Aksu, *Lekeli Humma (Tifüs)*, Ulusal Matbaa, Ankara 1943, s. 22. Buradan hareketle Tevfik Sağlam'ın başka bir eserinden ya da konferansından olmakla birlikte salgınların Mart 1915 tarihinden önce daha yaygın bir şekilde var olduğundan hastalığı yakalananların daha fazla olduğu anlaşılmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Rus İşgaline; Bayburt ve Çevresinde
Salgın Hastalıklar

tehlikeye karşı savaş hazırlıklarının dahi yapıldığı Amerika Birleşik Devletleri ordusundan¹¹¹ iyi sayılmazdı. Buna rağmen söz konusu ordunun durumu, bağımsız bir askeri sağlık teşkilatının olmadığı ve bu sebeple de sağlık açısından karışık ve yetersiz bir hizmete sahip olan Fransız ordusuyla asker arasında temizliğin zayıf olup düşman orduları içinde en büyük kaybı veren, ayrıca savaşan bütün ordular içinde de hastalıktan en çok ölümün yaşandığı Rus ordusundan¹¹² kötü değildi.

Osmanlı ordusu, Kafkas Cephesi'nde hastalıktan ölümün en fazla görüldüğü Rusya ile savaşmaktaydı. Bununla birlikte Osmanlı ordusunun hastalıklar nedeniyle en fazla kayıp verdiği cephe de Kafkas Cephesi'ydi. Ayrıca Rus askerlerinde de salgınların sıklıkla görülmesi Osmanlı ordusu açısından ciddi bir tehlike teşkil etmekteydi. Zira top ve tüfekle birlikte süngülerin de kullanıldığı, yani orduların yakın temas halinde bulunduğu bu savaşta, Türk askerlerine kolera'nın Rus ordusundan bulaştığı düşünülmekteydi. Savaşın öncesindeki kolera salgınlarının Rusya menşeli olması da bu kanaati desteklemektedir.

İçteki olumsuz şartlara gelirse; Osmanlı orduları, sağlık teşkilatı olarak iyi olsa da tıp öğrencilerinin cepheye gönderilmesine sebep olan personel yetersizliğiyle birlikte tecrübeli kadrodan da yoksundu. Ayrıca ilaç, nakil vasıtası, temizlik için kullanılan malzeme ve makineler yetersiz olup elde olanlar da cepheye ulaştırılmadı. Kafkas Cephesi'nin topografik özellikleriyle iklim şartları ve bu şartların sebep olduğu temizlenememe faktörünün yanı sıra açlık ve sefaletin çekildiği bir ortamda salgın hastalıklar müthiş bir yayılma alanı buldu. Bunlar içinde kolera, çiçek, tifo gibi hastalıklara aşı vasıtasıyla büyük ölçüde çare bulunsa da daha önceki savaşlarda tecrübe edildiği üzere bit vasıtasıyla bulaşan humma-yı racia ve özellikle de tifüse karşı çok fazla bir çözüm yolu bulunamadı. Bunun temel sebebi ise ifade edildiği üzere yaygın bir aşının olmaması, etüv vasıtasıyla mikropların yok edilmesine yarayan temizlik vasıtalarından yoksunluk ve bu şekilde de bitin temizlenememesiydi. Tifüse karşı bazı doktorlar tarafından aşı uygulansa da bu çok sınırlı kaldı ve hastalığın büyük tahribatının önüne geçilemedi. Bunlarla birlikte diğer hastalıklar da 3. Ordunun genelinde olduğu

¹¹¹ Muharrem Uçar, *Birinci Dünya Savaşında Türk Ordularındaki Sağlık Hizmetlerinin Arşiv Belgeleri Işığında Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2010, s. 103, 106, 109.

¹¹² Uçar, *Birinci Dünya Savaşında Türk Ordularındaki Sağlık Hizmetleri*, s. 104, 110.

gibi Kop Savaşları'nda da asker arasında yaygındı ve bu salgınlardan ahali de etkilendi. Hatta Bayburt ve çevre şehirlerin işgali neticesinde yaşanan göçler vasıtasıyla hastalıklar, Anadolu içlerine de taşındı.

Netice itibariyle Bayburt'un da dâhil olduğu 3. Ordu bölgesinde düşman ordusunun verdiği zarardan daha büyük kayıplara sebep olan salgın hastalıklar, yaralı ve şehit sayıları toplamının kat be kat üstünde olup asker ve sivil olmak üzere birçok insanın hayatını kaybetmesine neden oldu.

KAYNAKÇA

1-Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)

Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.): 569/21, 209/34.

Bab-ı Âlî Evrak Odası Evrakı (BEO): 107/7967, 109/8164, 30/2227, 64/4782, 64/4783, 71/5251, 72/5373, 99/7379.

Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı (DH.HMŞ.): 22/67.

Dahiliye Nezareti İdare-İ Umumiye Evrakı (DH.İ.UM.): 89-1/1-22, (DH.İ.UM.EK.): 6/42.

Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD.): 51/16.

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT.): 1191/2, 1358/124, 1367/47, 1510/3, 1594/41, 1967/81, 1997/39, 260/48, 425/27, 593/45, 638/38.

Dahiliye Nezareti Muhaberât-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH.MUİ.): 104-2/26.

Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR.): 459/3, 460/101, 460/51, 460/57, 460/63, 460/91, 461/21, 461/3, 461/56, 461/57, 462/43, 462/9, 499/23, 50/35, 500/18, 500/7.

İrâde Meclis-i Mahsus (İ.MMS.): 84/3653.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.): 11/97.

Yıldız Sadaret Hususî Maruzât Evrakı (Y.A.HUS.): 267/5.

Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzâtı (Y.PRK.A.): 8/4.

Yıldız Perakende Evrakı Sıhhiye Nezareti Maruzâtı (Y.PRK.SH.): 3/72.

Yıldız Perakende Evrakı Umumî (Y.PRK.UM.): 30/40.

2-Araştırma ve İnceleme Eserler

Aksu, Lütfi, *Lekeli Humma (Tifüs)*, Ulusal Matbaa, Ankara 1943.

Aktaş, Esat, *Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015.

Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Rus İşgaline; Bayburt ve Çevresinde
Salgın Hastalıklar

Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993.

Allen, W. E. D.-Paul Muratoff, *1828-1921 Türk Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1966.

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, Alkım Yayınları, 2005.

Atabek, Emine Melek, *1851'de Paris'te Toplanan I. Milletlerarası Sağlık Konferansı ve Türkler*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1974.

Ayar, Mesut, *Osmanlı Devletinde Kolera-İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.

Aziz Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları Zivinden Peteriçe*, Büyük Erkan-ı Harbiye Matbaası, Ankara 1934.

Beşikçi, Mehmet, "Son Dönem Osmanlı Harp Tarihi ve 'Topyekün Savaş' Kavramı", *Toplumsal Tarih*, S. 198, Haziran 2010.

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi, 3 ncü Ordu Harekatı, C. II, Birinci Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri, Yay. Haz. Özlem Demireğen, Alev Keskin, Fatma İlhan, ATASE Yayınları, Ankara 2011.

Çakmak, Fevzi, *Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekatı, Şark Vilayetlerimizde Kafkasya'da İran'da*, Yay. Haz. Ahmet Tetik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

Dağlar Macar, Oya, *Balkan Savaşları'nda Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri*, Libra Yayınları, İstanbul 2010.

Dalyan, Murat Gökhan, "19. Yüzyılda Osmanlı-İran Sınır Bölgelerinde Misyoner Doktorlar ve Tedavileri", Ayşegül Demirhan Erdemir ve diğerleri (Ed.), *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, 20-24 Mayıs 2008, C. II.

Doğan, Ayhan, *Kop (Bayburt) Savunması*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1992.

Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası*, Haz. Murat Küçükkuşurlu, Serander Yayınları, Trabzon 2011.

Eldem, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, TTK. Yayınları, Ankara 1994.

Ericson, Edward J., *Size Ölmeyi Emrediyorum!: Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, Kitap Yayınları, İstanbul 2003.

Eti, Ali Rıza, *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü 1914-1915*, Haz. Gönül Eti, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

Gökçe, Tevfik İsmail, “Erzurum Anılarımdan Çizgiler”, *Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi*, Haz. Nusret Karasu-Nihat Özyardımcı, (Ulusal Verem Savaşı Derneği XXI. Kongresi 27-30 Haziran 1968), Erzurum.

Guze, “Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler”, Çev. Kaymakam Hakkı, *Askeri Mecmua*, No: 79, Askeri Matbaa, İstanbul 1931.

Gülboy, Burak, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, Altın Kitaplar Yayınları, İstanbul 2004.

Karatepe, Mustafa, *I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 1999.

Kuntman, Mehmet Derviş, *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*, Der. Metin Özata, ATASE Yayınları, Ankara 2010.

Nazım Şakir, “Birinci Cihan Harbinde Erzurum ve Sağlık Organizasyonu Anıları”, *Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi*, Haz. Nusret Karasu-Nihat Özyardımcı, (Ulusal Verem Savaşı Derneği XXI. Kongresi 27-30 Haziran 1968), Erzurum.

Nizamoglu, Yüksel, *Vehip Paşa Kahramanlıktan Sürgüne*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2013.

Öncü, Ali Servet, *1908-1923 Yılları Arasında Erzurum Vilâyeti'nin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum 2006.

Özbay, Kemal, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, C. 1, Yörük Basımevi, İstanbul 1976.

Özdemir, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölüm 1914-1918*, TTK. Yayınları, Ankara 2010.

Özger, Yunus, *XIX. Yüzyıl'da Bayburt*, IQ. Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

Özkan, İbrahim, *Deli Halid Paşa Unutulan Yıllar, Unutturulan Kahraman*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2016.

Panzac, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba 1700-1850*, Çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.

Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Rus İşgaline; Bayburt ve Çevresinde
Salgın Hastalıklar

Ryan, Charles S., *Kızılay Emri Altında Plevne ve Erzurum'da 1877-1878 Türk-Rus Harbi*, Çev. Ali Rıza Seyfioğlu, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1962.

Sağlam, Tevfik, *Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhi Hizmet*, Askeri Matbaa, İstanbul 1941.

Sarıyıldız, Gülden, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, TTK. Yayınları, Ankara 1996.

Sarıyıldız, Gülden, *Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1838-1876)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1986

Shaw, Stanford J., *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu, Savaş Giriş*, Çev. Beyza Sümer Aydaş, TTK. Yayınları, Ankara 2014.

Tonguç, Faik, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedeksubayın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

Uçar, Muharrem, *Birinci Dünya Savaşında Türk Ordularındaki Sağlık Hizmetlerinin Arşiv Belgeleri Işığında Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2010.

Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih 1789-2001*, Der Yayınları, İstanbul 2008.

Yaşar, Hakan, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Firari Askerler Sorununa Dair Genel Bir Değerlendirme", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. XVI, S. 32, Bahar 2016.

Yıldırım, Nuran, "Tersane-i Amire Fabrikalarında Tebhir Makinesi/Etöv Üretimi ve Kullanımı", Der. Süleyman Faruk Göncüoğlu, *Dünü ve Bugünü İle Haliç Sempozyumu Bildirileri*, 22-23 Mayıs 2003, (421-429), Kadir Has Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, 421-422.